QADRIYATLAR MOBIL MUTAXASSIS SHAXSIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK KOMPONENTLARDAN BIRI EKANLIGI

N.J.Eshnayev
ChDPU Psixologiya kafedrasi dotsenti
https://orcid.org/0009-0006-6832-6543

Annotatsiya. Maqolada talabalarning ta'limga bo'lgan qadriyatli munosabatini shakllantirishning nazariy-pedagogik va psixologik asoslari tahlil qilingan. «Qadriyat», «qadriyat yo'nalishi» va «qadriyat munosabati» tushunchalarining mazmuni ilmiy manbalar asosida yoritilib, ularning ta'lim jarayonida shaxs rivojlanishiga ta'siri asoslangan. Shuningdek, talabalarning ta'limga qadriyatli munosabatini baholashda M. Rokichning «Qadriyatlar yo'nalishini diagnostika qilish» metodikasidan foydalanish imkoniyatlari hamda jins tafovutlari asosida olingan natijalarning pedagogik ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: qadriyat, qadriyat munosabati, qadriyat yo'nalishi, ta'lim, talaba, shaxs rivojlanishi, ta'lim motivatsiyasi, M.Rokich metodikasi, pedagogik psixologiya, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В статье проанализированы психолого-педагогические основы формирования ценностного отношения студентов к образованию. На основе анализа научной литературы раскрыто содержание понятий «ценность», «ценностная ориентация» и «ценностное отношение», а также обоснована их роль в развитии личности в образовательном процессе. Особое внимание уделено применению методики М. Рокича «Диагностика ценностных ориентаций» для оценки ценностного отношения студентов к образованию и анализу полученных результатов с учётом гендерных различий.

Ключевые слова: ценность, ценностное отношение, ценностные ориентации, образование, студент, развитие личности, учебная мотивация, методика М. Рокича, педагогическая психология, эффективность образования.

Abstract. This article examines the psychological and pedagogical foundations of developing students' value-based attitudes toward education. Based on a review of scientific literature, the concepts of value, value orientation, and value attitude are clarified, and their significance for personality development in the educational process is substantiated. The study also discusses the application of M. Rokeach's Value Orientation Diagnostic Method for assessing students' value-based attitudes toward education and analyzes the findings with regard to gender differences.

Keywords: value, value attitude, value orientation, education, student, personality development, learning motivation, M. Rokeach Value Survey, educational psychology, educational effectiveness.

Pedagogika va psixologiya fanlarida ta'lim jarayonining bosh maqsadi, ijtimoiy tajribani, ya'ni bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlarni shaxsga yetkazish, uning har tomonlama va uyg'un rivojlanishini ta'minlashdan iboratdir. Mazkur yondashuv ko'plab mahalliy olim va pedagoglar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi, chunki ta'lim jarayoni orqali talabalar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy malaka, ijtimoiy tajriba, g'oyaviy va estetik qarashlarni ham

o‘zlashtiradilar. Bu esa ularga mavjud ijtimoiy tizimda faol, mas’uliyatli va bunyodkor inson sifatida o‘z o‘rnini topish imkonini beradi.

Ta’lim jarayonining ushbu maqsadi, an’anaviy pedagogika sohasi vakillari tomonidan, shaxsning bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarga nisbatan munosabatini uning hissiy, intellektual hamda irodaviy jihatlari bilan uyg‘un holda rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida talqin etiladi. Bunday yondashuv ta’lim oluvchining nafaqat bilim olish, balki ma’naviy, madaniy va hayotiy ehtiyojlarini qondirish, insonparvarlik tamoyillariga asoslangan munosabatni shakllantirish, shaxs individualligini rivojlantirish hamda o‘zini anglash imkoniyatini kengaytirishga yo‘naltirilgan jarayon sifatida e’tirof etiladi. Bilim, ko‘nikma va qobiliyatlar, albatta, muhim ijtimoiy qadriyatlardir, lekin umumiy maqsadli bo‘lganda o‘zimizni bu qadriyatlarga o‘rgatish orqali biz o‘qituvchilar sifatida ular bilan odamning o‘zini yashiramiz. Hozirgi vaqtda ko‘pgina olimlar ta’lim jarayonini uning samaradorligi nuqtai nazaridan tavsiflovchi parametrlar talabalarning tarbiyasi, ularning sog‘lig‘i va ijtimoiy hodisalarga o‘rnatilgan qadriyat munosabatlari deb hisoblaydilar.

Tadqiqotimizda biz talabalarning ta’limga bo‘lgan qadriyat munosabatini uning asosiy ustuvor yo‘nalishi deb hisoblaymiz. Shu sababli, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi talabalarning ta’limga bo‘lgan qadriyatli munosabatini shakllantirishdir. Ammo bu munosabatlarning rivojlanishi haqida gapirishdan oldin, biz muammoning holatini nazariy jihatdan o‘rganishimiz kerak.

“Talabalarning ta’limga qadriyatli munosabati” atamasining mazmuni “qadriyat”, “qadriyat yo‘nalishi”, “munosabat” va “qadriyat munosabati” kabi tushunchalarga asoslanadi. Shunday qilib, qadriyat munosabatlari nima ekanligini aniqlash uchun yuqoridagi atamalarning mazmunini o‘rganishimiz va tahlil qilishimiz kerak. Qadriyatlarni o‘rganish muammosi hozirgi vaqtda murakkab xarakter kasb etib, muammoning ilmiy maqomi faqat bitta fan bilan chegaralanmaydi va ko‘p qirrali hisoblanadi. Zero “Qadriyat” tushunchasi ko‘plab insonshunoslik fanlarining jumladan, falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, etika, estetika, psixologiya, pedagogika kabilarning o‘rganish mavzusidir. Qadriyatlarni shaxs uchun muhim narsa, inson ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida ko‘rib, V.A.Slastenin shaxsning qadriyatlarini quyidagicha belgilaydi: "...muayyan ob’ektning qadriyati uning ehtiyojlarini qondirish uchun ob’ektning ahamiyatini tushunish vositasi sifatida ishlaydigan shaxs tomonidan uni baholash jarayonida aniqlanadi".[8]

G.A.Andreev va D.A. Leontev[1,6] qadriyatlarni hayotiy faoliyat mahsuli, tarixiy tajribani o‘zida mujassam etgan va davr madaniyati, ma’lum bir jamiyat, butun insoniyat madaniyatining ma’nosini mujassamlashtirgan holda ifodalovchi ijtimoiy shakllar va M. Rokichning fikriga ko‘ra, "... ma’lum bir turmush tarzi yoki shaxsiy nuqtai nazardan afzal ko‘rilgan xatti-harakat usuli yoki shaxsiy nuqtai nazardan afzalroq bo‘lgan shaxs ekanligini aniqlashga yordam beradigan inson xulq-atvori me’yorlari" sifatida belgilaydi.

N.L.Xudyakova qadriyatlarni "... insonning (odamlarning) voqelik bilan munosabatlarining shunday madaniy vositalashtirilgan shaklini amalga oshirish istagini aks ettiradigan, unga o‘ziga xos tarzda ahamiyatli bo‘lib ko‘rinadigan, qadriyatlar paydo bo‘lish davridagi yakuniy ijtimoiy-madaniy va tabiiy imkoniyatlariga mos keladigan va unga kelajak dunyosi shaklini yaratadigan aqliy tasvirlar, uning xulq-atvori, faoliyati shakli, zarurat tug‘ilganda boshdan kechiriladigan uning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan holda yuzaga keladigan qarama-qarshiliklarni hal qilish yoki oldini olishni ta’minlaydigan vosita sifatida belgilaydi».

Ushbu ta'rifda yuqorida tilga olingan olimlarning pozitsiyalari, ya'ni N.L.Xudyakova qadriyatlarning ahamiyati, ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish vositalari, ijtimoiylik, xulq-atvor normasi va hayotiy faoliyat mahsuli kabi xususiyatlari bilan bir qatorda, qadriyatlar qarama-qarshiliklarni hal qilish yoki oldini olish vositasi, inson faoliyatining yo'nalishi, shaxsning faoliyatni amalga oshirish istagi, kelajak uchun loyiha va insoniy munosabatlar shakli sifatida ham tavsiflanadi, deb hisoblaydi. Ikkinchisi bizning tadqiqotimiz uchun muhim ko'rinadi, chunki biz insonning ta'lim kabi voqelik bilan munosabati haqida gaplashamiz.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish qadriyatlarni tasniflash uchun turli xil urinishlar mavjud degan xulosaga kelishga imkon beradi. E.Fromm ularni ikki toifaga ajratadi: rasman tan olingan, ongli (diniy va gumanistik) qadriyatlar; real, ongsiz (ijtimoiy tizim tomonidan yaratilgan) qadriyatlar. Qadriyatlar-maqsadlar ("men nimaga intilaman") va qadriyatlar-vositalar ("qanday qilib erishaman") bilan bir qatorda V.A.Yadov ideal qadriyatlarni ("Men xohlayman") va me'yoriy qadriyatlarni ("Men uchun kerak") ajratib turadi.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, taqdim etilgan tasnifda bir qator kamchiliklar mavjud. Darhaqiqat, ta'lim-tarbiyaga qadriyat munosabati – voqelikka munosabatning ongli va ayni paytda ongsiz: ustanovkalar, obro' orttirish, shaxsiy manfaatlarga erishish shakli bo'lib, u hayotning qadriyati va har bir inson intilishi lozim bo'lgan maqsadi, ya'ni bilimli bo'lishga intilish deb baholanadi. Biroq, bu tasniflar past, o'rta va yuqori kabi darajalar orqali ifodalanadigan ta'limga bo'lgan qadriyat munosabatlarining sifat ko'rsatkichlarini aks ettirmaydi. Shunga ko'ra, ta'limga qadriyat munosabati salbiy, neytral va ijobiy bo'lishi mumkin. Shuning uchun, bizning tadqiqotimiz uchun berilgan tasnif afzalroqdir.

Tadqiqot ishimizda qadriyatlar yo'nalishining tanlanganligi shaxs faoliyatida alohida ahamiyat kasb etishini o'rganish maqsadida M.Rokichning "Qadriyatlar yo'nalishini diagnostika qilish" testidan foydalanib tadqiqotni olib bordik. Ushbu metodika barcha yosh davrlariga tegishli shaxslarning ijodiy qobiliyatlari, uslubi va fikrlash yo'nalishini baholash imkoni berishi bilan juda samarali hisoblanadi. Tadqiqotimizda talabalardan olingan ma'lumotlar jins tafovutlarning natijalari quyidagi jadvalga ko'ra tahlil qilindi.

1-Jadval

M.Rokichning "Qadriyatlar yo'nalishlarini o'rganish" metodikasidan jinslar bo'yicha Mann-Uitni mezoni asosidagi statistik tafovut. (N=383)

Shkalalar	O'rtacha ranglar		U	P
	Yigitlar (N=137)	Qizlar (N=246)		
Terminal qadriyatlar	177,77	199,93	-1,894	0,038*
Instrumental qadriyatlar	194,82	190,43	-,377	0,706

Izoh: p≤0,05*; p ≤0,01**; p ≤0,001**

Metodikamizning birinchi terminal qadriyatlar shkalasida sinaluvchilarning natijalarida sezilarli farq kuzatildi. Ushbu shkalada yuqori ko'rsatkichlar talaba qizlarga tegishli bo'lib, sinaluvchi yigitlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori natijalar aniqlandi. (U=-1,894;p<0,038). Ushbu olingan natijaga ko'ra qizlardagi terminal qadriyatlarga tegishli bo'lgan qizlarda fikrlash jarayonida ijodkorlik, ya'ni ijodiy qobiliyatning mavjudligi bilan tavsiflashimiz mumkin.

Demak talaba qizlarning sub'ektiv qadriyat orientatsiyalariga ijodkorlikka intilish nisbatan ustun deb qarash mumkin. Bunday tipdagi respondentlar uchun oliy ta'limda fan sohalariga ijodiy yondoshish, innovatsiyalarga moyillik muhim hisoblanadi va har bir muammoning haqiqatini topishga harakat qilib, ular haqiqat, ijodkorlik, ijodiy aloqalarni topishni afzal ko'radilar, voqea-hodisalarning sababini qidirish xos bo'lib, ularning qiziqishlari empirik, tanqidiy va ijodiyligi bilan izohlanadi.

Respondent qizlarda ma'lumotlarni qayta ishlashning ustuvor usullarini va ijodkorlik darajasini aks ettiruvchi fikrlash profili, shuningdek eng muhim individual xususiyatlardan faoliyat uslubi, moyilligi, qiziqishlari va kasbiy yo'nalishning tegishliligi bilan tushuntirishimiz mumkin. Bundan tashqari terminal qadriyatlarni shaxs individualligining alohida e'tiborli va qadriyatli jihatlari, jumladan baxtli oilaviy hayot, oilaviy va yashayotgan jamiyat qolaversa butun dunyoda tinchlik bo'lishi istash, shaxsiy va ijtimoiy nuqtai nazardan intilishga arziydigan e'tiqodlar ustunligi bilan izohalshimiz mumkin.

Qadriyat yo'nalishlari bu murakkab tuzilma xisoblanib, unda uchta asosiy komponentni ajratish mumkin. Bular: kognitiv komponent, emotsional komponent va xulq-atvor komponenti. Kognitiv komponent, bu shaxs ongida mavjud bo'lgan bilimlar tizimini ifodalovchi intellektual tarkibiy qismdir. Hissiy komponent esa shaxsning ma'lum qadriyatlarga nisbatan baholovchi munosabatidan kelib chiqadigan emotsional holatlarni aks ettiradi. Xulq-atvor (behavioral) komponent esa insonning kundalik faoliyatida, amaliy harakatlarida qadriyat yo'nalishlarini ro'yobga chiqarish, ya'ni ularni konkret xatti-harakatlar orqali namoyon etish bilan bog'liq bo'lgan psixologik tarkibiy qismini tashkil etadi.

Pedagogika va psixologiyada qadriyat yo'nalishlari shaxsning xulq-atvorini, ma'lum bir vaziyatda ongli ravishda reaktsiyaga tayyorligini motivatsiya qilishning asosi sifatida qaraladi va qadriyat yo'nalishlari inson ongida strategik, hayotiy maqsadlar va umumiy dunyoqarash ko'rsatmalari sifatida tan olingan qadriyatlarning timsolidir. Qadriyat yo'nalishlari shaxsiyat tarkibidagi eng muhim tarkibiy qism hisoblanib, murakkab integral shakllanishni anglatadi. Qadriyat shaxsda jamiyat va shaxs o'rtasidagi o'zaro ta'sirning shakli va turli darajalari, insonning atrofidagi olam, uning o'tmishi, hozirgi kuni va kelajagi to'g'risida xabardorligining o'ziga xos shakli deb qarash mumkin. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, talabalar qadriyat yo'nalishlarining shakllanishi, ular ta'lim olayotgan oliy ta'lim muassasasida yaratilgan innovatsion ta'lim muhiti qanchalik rivojlanganligidan qat'i nazar, shaxsning mobil mutaxassis sifatida kamol topish jarayonida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, talabaning qadriyatlar tizimi uning kasbiy shakllanishi, moslashuvchan fikrlashi va ijtimoiy faoliyatda o'z o'rnini topishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Talabalar qadriyat yo'nalishlarining "blokli" tuzilishini tahlil qilish asosida individual qadriyatlardagi mavjud o'zaro munosabatlarni, shuningdek, ularning har biri uchun shaxsiy qadriyatlarning umumiy ierarxiyasidagi o'rni va rolini aniqlash imkonini ko'rsatib berdi va mazkur holda talabalarning barcha terminal qadriyatlari muayyan asoslarga ko'ra "bloklarga" birlashtiriladi. Qadriyat maqsadlari uchun qadriyat yo'nalishlarining "bloki" to'rtta qarama-qarshi juftlikda namoyon bo'ladi. Aniq va mavhum maqsadlar, kasbiy o'zini o'zi belgilash va shaxsiy hayot qadriyatlari, shaxsiy maqsadlar va shaxslararo munosabatlarning maqsadlari, faol va passiv maqsadlar shular jumlasidandir.

Talaba yigitlarda terminal qadriyatlar shkalasi bo'yicha nisbatan pastligini, ularda harakat va faoliyatdagi erkinlikka moyillikning yuqori ekanligi, fikrlash va xulosa chiqarishdagi

mustaqillik, huzur-halovat, vaqtichog‘lik, moddiy ehtiyojlarni qondirishga, foydaga qiziqish, moddiy olamdagi amaliy ishlarni, ishlab chiqarish, moddiy rivojlanish va moddiy boyliklarni jamlash kabilarga ishtiyoqning yuqori bo‘lishi mumkinligi bilan izohlashimiz mumkin. Ammo, bu ularning intellektual sohaga qiziqishshlari, ijodkorlikka moyilligi doimiy past darajaga ega bo‘ladi degan xulosa chiqarishimizga asos bo‘la olmaydi. Yigitlardagi boshqarishga moyillikning yaqqol ustunligi, katta ishlarga kirishishdagi o‘ziga ishonchning ustunligi kabilar oliy ta’limda muayyan muvaffaqiyatlar qozonishga, qiyin vaziyatlarda mustaqil harakatlanishga va muvaffaqiyat qozonishga xizmat qiladi.

Metodikaning ikkinchi instrumental qadriyatlar shkalasida har ikkala jins vakillari sinaluvchilarning natijalarida nisbatan yuqori ko‘rsatkichlar talaba yigitlarga tegishli bo‘lib, biroq tafovut sezilarli darajada emas. (U=-,377;p>0,706). Bunga ko‘ra instrumental qadriyatlarlarga tegishli xususiyatlar har qanday vaziyatda shaxsiy va ijtimoiy nuqtai nazardan ma’lum bir harakat yo‘nalishi masalan, halollik, ratsionalizmning afzalroq ekanligi haqidagi e’tiqodlarning uchramaganligi bilan tavsiflashimiz mumkin.

Xuddi terminal qadriyatlar singari instrumental qadriyatlar-maqsadlari ham to‘rtta "blok" ka bo‘lingan bo‘lib, ularning birinchi "blok" "axloqiy qadriyatlar", "shaxslararo muloqotga bo‘lgan qadriyatlar", "kasbiy o‘zini o‘zi anglash qadriyati" dan iborat. Ikkinchi "blok" esa, "individuallikka xos" bo‘lib, "konformistik va altruistik qadriyatlarni", uchinchi "blok" "o‘z-o‘zini tasdiqlash" va "boshqalarni qabul qilish qadriyatlari"ni, to‘rtinchi "blok" - "intellektual va to‘g‘ridan-to‘g‘ri hissiy dunyoqarash" qadriyatlarini ifodalab, har bir "blok" qadriyatlarining shaxs uchun ahamiyatini baholashga xizmat qiladi. Talabalarda muayyan blokka oid qadriyatlarning ustunligi uning tarkibiga kiradigan qadriyatlarning o‘rtacha darajasi bilan belgilanadi, ma’lum bir qadriyatlar guruhining umumiy ketma ketligidagi ahamiyati yuqoriroq bo‘ladi. U qanchalik past bo‘lsa va aksincha, qanchalik baland bo‘lsa, berilgan qadriyatlar guruhining ahamiyati shunchalik past bo‘lishi bilan tavsiflanadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’limda yaratilgan innovatsion ta’lim muhitida talabalar mobil mutaxassis bo‘lib shakllanishida ijtimoiy psixologik komponentlardan yana biri talabalarning intellektual xususiyatlari bo‘lib, bizning nazarimizda har qanday faoliyat samarasini shaxsning aqliy qobiliyatlari tizimini tashkil etuvchi kognitiv imkoniyatlari ta’minlab beradi. Shu nuqtai nazardan yondashilganda, innovatsion ta’lim muhiti sharoitida talabalarning koping strategiyalarini faollashtirish orqali mobil mutaxassislarni tayyorlash jarayonining ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini tahlil qilish mazkur tadqiqot ishining asosiy yo‘nalishini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. - М.: Аспект-Пресс, 2007 - 304 с
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные труды. - М.: Наука, 1995. - 349с.
3. Гордеева, Т. О. Мотивация достижения : теории, исследования, проблемы // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2012. – С. 47–103.
4. Исаева Н.И. Психологическое обоснование содержания профессиональной подготовки психолога-практика // Материалы междунар. науч. конф. - Тула, 2000. - С. 26-37.

5. Кроз М.В. Социально-психологические характеристики инновационной установки // Психологический журнал. - 1989. - Т. 9. -№ 2. С. 15-63.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. - М.: Наука, 1976. – 304 с
7. Семенов И.Н. Тенденции психологии развития мышления, рефлексии и познавательной активности. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2000. - 64 с.
8. Сластенин В.А. Профессиональная адаптация молодого учителя // Советская педагогика. - 1976. - №3. - С. 88-95.